

Кіпенський Андрій Володимирович (Kipenskyi Andrii) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», директор ННІ соціально-гуманітарних технологій, доктор технічних наук, професор, заслужений працівник освіти України, Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4589-092X>

УДК 165.325:001.5

doi: 10.20998/2227-6890.2022.2.02

Я.В. ТАРАРОЄВ

СВІТОГЛЯДНІ ЗАСАДИ ПАЛЕОАСТРОНОМІЇ КУЛЬТУРИ ЄВРОПЕЙСЬКИХ НЕОЛІТУ ТА БРОНЗОВОГО ВІКУ

У статті розглянута проблема світоглядних засад культури європейського неоліту та бронзового віку. Описані та проаналізовані матеріальні артефакти, які стосуються палеоастрономії, тобто пов'язані тим чи іншим чином з астрономічними спостереженнями, або якимось відображали об'єкти спостереження та цілі, для чого це робилося. Аналіз усіх артефактів вказує на те, що основним об'єктом спостереження було Сонце та особливі точки його річного руху: весняне та осіннє рівнодення, зимове та літнє сонцестояння. З урахуванням особливостей клімату в Європі, а саме, великих сезонних коливань, великої відмінності зими від літа та неможливості протягом зими займатись вирощуванням рослин (все це пов'язано з положенням Сонця на небі), у статті висувається гіпотеза про те, що світогляд представників цієї культури, який функціонував у рамках релігії, носив космоцентричний характер, у центрі якого було Сонце, а Луна виконувала певні допоміжні функції руху Сонця. Враховуючи загальну властивість перших, і подальших релігій, які робили спробу вирішити проблему людської смерті та безсмертя, та спираючись на розглянуті артефакти, можна з високою долею вірогідності сказати, що культ Сонця не носив антропоморфного характеру, тобто Сонце не персоніфікувалось у людину. Представники цієї культури поклонялися Сонцю як природному явищу у тому вигляді, в якому вони сприймали його органами почуттів безпосередньо. Це пов'язано з тим, що сили природи, на відміну від культур, які знаходились південніше, були більш могутніми на відміну від сил організації людського суспільства. У більш південних культурах організація суспільства впливала на вирощування рослин, і організаційні здібності набували сакрального змісту у персонах богів, а не героїв. Кінець цієї культури, вірогідно, пов'язано кризою та загибеллю світ-системи бронзового віку, куди ця культура була інтегрована.

Ключові слова: Світогляд, буття, культура, природа, людина, релігія, життя, смерть, Сонце, Луна, антропоморфізм.

J.V. TARAROEV

WORLDVIEW FOUNDATIONS OF PALEOASTRONOMY OF EUROPEAN NEOLITHIC AND BRONZE AGE CULTURE

In the article the considered problem of world view principles of culture of the European neolith and bronze age. Described and analyses material artefacts that touch paleoastronomy, id est constrained to those or by another character with astronomic supervisions, or somehow represented the objects of supervision and aim, what it was done for. The analysis of all artefacts specifies on that the basic object of supervision was a Sun and special points him annual motion: vernal and autumn equinox, winter and summer solstice. Taking into account the features of climate in Europe, namely large seasonal vibrations, large difference of winter from a summer and impossibility during a winter to engage in growing of plants, and all of it is related to position of a Sun on sky, in the article a hypothesis is pulled out that the world view of representatives of this culture, that functioned within the framework of religion, carried cosmocentric character there was a Sun in the center of that, and Echo executed the auxiliary functions of account of motion are certain Sun. Taking into account common property of the first, and further religions that gave it a shoot to decide the problem of human death and immortality, and leaning on the considered artefacts, it is possible with the high fate of authenticity to talk that cult a Sun was not carried by anthropomorphous character, id est a Sun not personified in a man. The representatives of this culture worshiped to a Sun as natural phenomenon in a that kind, in that they perceived him sense-organs directly. It is related to that forces of nature, unlike cultures, that were more south, were more mighty, what forces of organization of human society. In more south cultures organization of society influenced on growing of plants and organizational capabilities acquired sacral maintenance in the persons of Gods and heroes. The end of this culture, for certain, is bound by a crisis and death of the world system of bronze age, where this culture was integrated.

Key words: Worldview, existence, culture, nature, man, religion, life, death, Sun, Moon, anthropomorphism.

Постановка проблеми. Палеоастрономічні пам'ятники західноєвропейської культури неоліту та бронзового віку є предметом наукового дослідження вже більш ніж півтора століття. Специфікою сьогодення є те, що якщо на початку вивчалися тільки кам'яні артефакти, то зараз, із розвитком науково-технічних засобів археологічних досліджень, включаючи дослідження з атмосфери й навіть з космічної орбіти Землі, а також широке використання фізичних, хімічних, математичних та інших сучасних наукових методів, ми отримуємо набагато більше інформації про артефакти стародавніх епох. Використовуючи невеличку частину цієї інформації, у даній роботі ми робимо спробу сформулювати гіпотезу відносно загальних світоглядних засад функціонування цих культур, спираючись тільки на палеоастрономічні пам'ятники західноєвропейської культури неоліту та бронзового віку. Ця культура не мала писемності, і тому реконструювати мотивацію людей, які робили ці пам'ятки культури, реконструювати те, як вони сприймали та розуміли світ взагалі, які буттєві питання для них мали цінність настільки, що вони вкладали в їх вирішення дуже багато часу та сил – це все і є проблемним полем даної роботи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З цієї тематики класичними є роботи Дж. Хокінс, Дж. Уайт. Розгадка таємниці Стоунхенджа [1], Дж. Хокінс, Розшифрований Стоунхендж. Обсерваторія кам'яного віку [2], а також Дж. Вуд «Сонце, Місяць і стародавнє каміння» [3]. Усі ці роботи були написані більше, ніж 50 років тому, але своєї актуальності вони не втратили і зараз. Справа у тому, що за цей час вийшло багато робіт, які стосуються європейської культури неоліту та бронзового віку (зараз не має сенсу їх перераховувати), але вони всі гуртуються на позитивістський методології, тобто носять описовий характер конкретних фактів та явищ, які як безпосередньо пов'язані з палеоастрономією, так і такі, що пов'язані з нею дуже опосередковано. Але всі вони не мають широкого пояснювального сенсу, тобто не стосуються світогляду. Ця ситуація знов-таки є продовженням позитивістської методології. В європейській культурі неоліту та бронзового віку відсутня писемність, і ніяких гіпотез відносно світогляду неможливо підтвердити історично, тобто, спираючись на писемні джерела. Можна констатувати класичну ситуацію позитивізму: «Гіпотез не вигадую». У той же самий час для культур, які мають писемність (Стародавній Єгипет, Доколумбова Америка, Стародавній Китай, Стародавня Індія, і навіть Стародавня Греція та Стародавній Рим), існує багато робіт (зараз їх немає сенсу наводити тут, бо вони не стосуються заявленої теми), які пов'язують палеоастрономію та світогляд людей у цих культурах.

Метою статті є побудова гіпотези (поза рамками позитивізму) відносно світоглядних засад певних культур західної Європи, які існували приблизно з V тисячоліття до нашої ери до кінця бронзового віку. Для цього необхідно описати та проаналізувати певні палеоастрономічні артефакти цих культур, на базі яких, за відсутності писемних джерел, побудувати цю гіпотезу.

Виклад основного матеріалу. Неоліт у Європі починається разом з прибуттям та поступовим заселенням переселенців з Малої Азії, які вже були аграріями, тобто, ще на своїй батьківщині вже займалися сільським господарством. Нові жителі Європи та їх нащадки, які змішались з автохтонним населенням, вели осілий спосіб життя і, отже, їхня діяльність істотно залежала від погодно-кліматичних умов, до яких вони змушені були пристосовуватися. Але Європа, на відміну від Близького Сходу, розташована в зоні яскраво виражених сезонних кліматичних змін (зима-літо), де літо істотно відрізняється від зими, а зима, у свою чергу, придатна для сільськогосподарської діяльності та життя в цілому набагато гірше, ніж літо. Очевидно, навіть без спеціальних систематичних спостережень, що на широтах, де знаходиться Європа, сезонні зміни клімату і, насамперед, температури, зрештою обумовлені висотою становища Сонця над горизонтом. Тому небо і, насамперед Сонце і Місяць, як допоміжний «механізм» відліку часу сезонних змін, стають об'єктами пильної уваги. Виходячи з цих передумов, у неолітичній Європі (а потім і Європі бронзового віку) виникає перша в історії людства яскраво виражена космоцентрична культура. Вона ще отримала назву мегалітичної культури Атлантичного узбережжя Європи, хоча вона була поширена не лише на атлантичному, а й на середземноморському узбережжі Європи, а також її елементи, але в іншій формі, були притаманні й центральній Європі. Її найбільш відомим середземноморським «представником» є храми на острові Мальта, наприклад, храм Мнайдра (кінець VI – початок III тис. е.) мають астрономічну (сонячне орієнтування). Характерною особливістю цієї культури була наявність великих каменів і споруд, які мали ритуальний характер, і значна частина їх була безпосередньо пов'язана із Сонцем та Місяцем. На цю культуру, очевидно, мав вплив неолітичної культури Малої Азії (у храмах на Мальті зустрічаються невеликі скульптури богині-матері, схожі на ті, що були в Малій Азії), де знаходились споруди з великих каменів (той же комплекс Гебеклі Тепе). Так само, як і в неолітичній культурі Малої Азії, значна частина цих споруд належала до похоронного обряду та культу мертвих. Це коридорні і галерейні гробниці, дольмени, різні хенджі – кругові споруди у вигляді земляних валів і кромлехи – кругові споруди з каменю, окремі камені (або групи каменів) – менгіри. І якщо щодо хенджів, кромлехів чи менгірів питання використання в похоронних обрядах залишається відкритим, то функція коридорних і галерейних гробниць очевидна. Значна частина їх має астрономічну орієнтацію. Так, наприклад, коридорна гробниця Нью Грейдж (див. рис. 1.) (мегалітична культура споруда в Ірландії, датується 2500 роком до н. е.) примітна тим, що її тунель орієнтований на південний схід, є точним місцем сходу Сонця в день зимового сонцестояння. Над входом знаходиться отвір – вікно 19 см завширшки, через яке сонячні промені можуть проникати до внутрішньої камери. Протягом кількох днів (з 19 до 23 грудня) промені Сонця проникають

крізь нього у внутрішню кімнату і яскраво висвітлюють її близько 17 хвилин (від 14 до 21 хвилини) (див. рис. 2).

Рис. 1. Коридорна гробниця Нью Грейдж

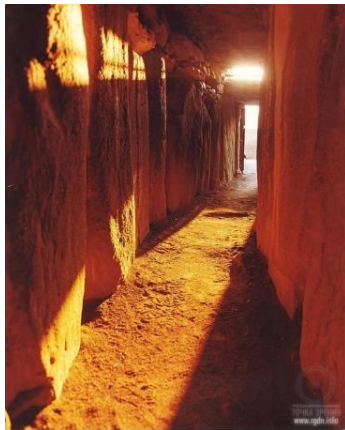

Рис. 2. Отвір, через який проникають промені Сонця

Цілоком імовірно, що цей процес у даній гробниці має культове та сакральне значення, і в ньому, у найкоротші дні року «перетинаються» культ померлих і культ Сонця як джерела тепла, світла і життя. Деякі частини цієї, як і інших гробниць, прикрашені абстрактними візерунками, що, ймовірно, мали певний сакральний зміст, який на даний момент відновити неможливо. Подібні гробниці були досить поширені, деякі з них, такі, як Мейсхау (кінець VI – початок III тис. до н.е., Мейнленд, найбільший острів в архіпелазі Оркнейських островів, Шотландія), були орієнтовані, як і Нью Грейдж, на зимове сонцестояння, інші, наприклад, Брін-Келлі-Ді (кінець III тис. до н.е., Уельс, острів Англіс), на літнє сонцестояння, деякі, наприклад, Ла-Хуг-Бі (середина VI тис. до н.е., острів Джерсі, Нормандія) на весняне й осіннє рівнодення. Подібна астрономічна орієнтація і в галерейних гробницях.

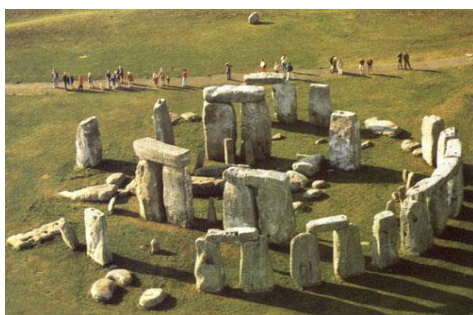

Рис. 3. Стоунхендж (сучасний вигляд)

Рис.4. Стоунхендж (реконструкція)

Найбільш відомим представником хенджів є Британський Стоунхендж. Довгий час його призначення залишалося загадкою, а дослідження поки не дали відповіді на питання, чи був він місцем поховань. Загалом, цей комплекс орієнтований у напрямку літнього сонцестояння, але його розширену астрономічну функцію припустили Дж. Хокінс та Дж. Уайт у роботах: [1], [2] Сам Стоунхендж, (див. рис. 3 – сучасний вигляд, рис.4 – реконструкція), споруджений у середині III-на початку II тис. до н.е., на думку цих вчених, є «машиною», своєрідним «аналоговим комп'ютером» для обчислення повних циклів руху Сонця і Місяця, включаючи п'ятидесятишестирічний місячний цикл. Будівництво Стоунхенджу було розтягнуто на кілька століть, спочатку він був споруджений у вигляді хенджу, чому й отримав назву, і лише пізніше став кромлеком. Інші кромлехи так само мають астрономічну орієнтацію, але вона менш поширена, а функціональна різноманітність та географія кромлехів ширші. Це ж можна сказати і стосовно менгірів. Споруди з каменю зустрічаються в Європі на відстані не більше 100, максимум 200 кілометрів від моря, чим і визначається ареал розповсюдження мегалітичної культури Атлантичного узбережжя Європи. Це пов'язано з тим, що величезні кам'яні брили важили кілька тон, іноді кілька десятків тон, і їхнє транспортування на великі відстані було можливим тільки по воді. Але й у середині континенту космоцентрична культура європейського неоліту та ранньої бронзи була панівною. Це стало ясно з розвитком техніки аерофотозйомок і навіть супутникових зйомок з високою роздільною здатністю. Ці зйомки показали велику кількість кругових споруд у вигляді земляних валів (у Британії вони називаються хенджами, в континентальній Європі – ронделями). Хендж виявлено за кілька миль від Стоунхенджа та в інших місцях Британських островів, а всього в Центральній Європі (Німеччині, Австрії, Словаччині, Чехії, Хорватії) археологам відомо більше двохсот п'ятдесяти подібних споруд. У ронделях використовувалися земля, а найпоширеніший матеріал у Європі – деревина. Як правило, вони були оточені високим дерев'яним парканом, мали вхідні ворота з дерева, всередині були окремі дерев'яні стовпи або земляні та щебеневі платформи. Вони так само мали яскраво виражене сонячне орієнтування, що говорить про їхнє культове використання. Серед найбільш відомих рандел –

Гозекське коло, земля Саксонія-Ангальт Німеччина, що складається з кількох концентричних ровів діаметром 75 метрів і двох палісадних кілець з воротами в певних місцях, одне з яких орієнтовано на точку сходу Сонця в зимове сонцестояння, інше – заходу Сонця у цей день, третій, розташований симетрично щодо двох інших і вказує напрямком на північ (див. рис 5 – сучасна реконструкція). Ця споруда датується приблизно 4900 до н.е. і є однією з найдавніших астрономічних споруд. Ще одним прикладом ронделі є Голорінг-споруда, розташована поблизу Кобленца на заході Німеччини, складається з круглого рову діаметром 175 метрів із зовнішнім насипом, що збільшує діаметр до 190 метрів (див. рис. 6 – сучасна реконструкція). Ця рондела датується Бронзовим століттям, 1200-800 рр.. до н.е., що говорить про те, що цей культ був поширений у Європі до початку I тисячоліття до н.е., тобто до самого кінця бронзового віку.

Рис.5 Гозекське коло (сучасна реконструкція)

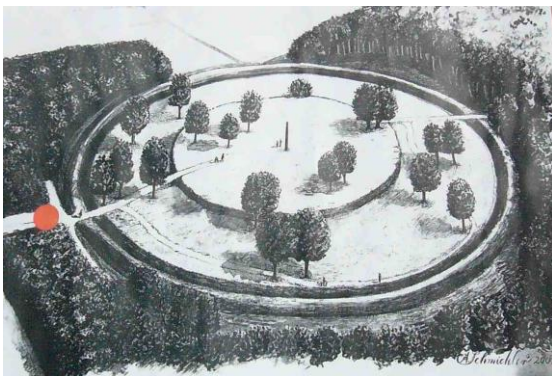

Рис.6 Голорінг-споруда

Проф. Хокінс підрахував, що за трудовитратами (людино-днями) спорудження одного Стоунхенджа обійшлося у стільки ж (відносно загального населення Британії того часу), у скільки сучасна космічна програма США. Судячи з величезних людських трудових витрат на будівництво коридорних та галерейних гробниць, дольменів, хенджів та рондел, кромлехів та менгірів, Сонце та Місяць були сакралізовані та обожнювалися. В Європі вони відігравали у житті та світогляді людини неоліту та Бронзи дуже важливу, і, можливо, основну роль. Навколо них розгорталася духовне життя суспільства, вони були основою людського буття. На жаль, за цими спорудами, за відсутності письмових

джерел (через відсутність самої писемності) поки що неможливо реконструювати уявлення людини цієї культури детально. Однак у цьому можуть допомогти археологічні знахідки у вигляді предметів декоративно-ужиткового мистецтва. Ці предмети з'являються трохи пізніше, в епоху ранньої Бронзи і зроблені з металів.

Одним із таких предметів є «Небесний диск із Небри». Він вважається найбільшою археологічною сенсацією першого десятиліття XXI ст. Цей диск було виявлено «чорними археологами» у містечку Небра (земля Саксонія-Ангальт, 60 км на захід від Лейпцигу, неподалік Гозецького кола) наприкінці XX століття на початку XXI століття було вилучено державою. Його виготовлення датується приблизно XVIII – XVII ст. до н.е. Він являє собою бронзовий диск діаметром 30 см, покритий патиною кольору аквамарину, із вставками із золота, що зображують Сонце, Місяць та 32 зірки, у тому числі, скупчення Плеяди (див. рис. 7).

Щоправда, про його автентичність досі точаться дискусії, частина фахівців вважає, що цей диск – сучасна підробка та містифікація, однак таких фахівців менше, ніж тих, хто визнає його справжність.

Рис. 7. Небесний диск із Небри

Однак його унікальність не тільки у цих зображеннях, а й у двох бічних золотих пластинах, доданих пізніше (одна з них на сьогоднішній день втрачена). Кутівий розмір бічних дуг цих пластин дорівнює 82,5 градуси, що відповідає куту між положенням Сонця під час літнього та зимового сонцестояння на широті Небри. Ще одним пізнішим додаванням у цьому диску є дуга з насічками внизу диска, яка інтерпретується як «небесна тура» і, ймовірно, має не практичне, а світоглядне значення, хоча дві раніше додані по краях диска дуги, мабуть, надавали йому практичні функції.

Місце виявлення диска з іншими предметами знаходилося на огороженій у давнину вершині 252-метрового пагорба. Повторне дослідження ділянки привело археологів до висновку, що це місце було влаштовано таким чином, що кожне літнє сонцестояння Сонце опускалося за Брокеном – найвищою точкою місцевості Гарца. Тоді, орієнтуючись на Брокен, за допомогою цього диска можна на заході Сонця визначати (у відносних одиницях часу – півріччя між літнім та зимовим

сонцестоянням) скільки часу залишилося до літнього чи зимового сонцестояння. Виходячи з розмірів диска (діаметр приблизно 32 см), на око це можна зробити з точністю до сучасного місяця.

Небесний диск є унікальним артефактом, але є й інші, що належать європейській культурі неоліту та бронзового віку. Серед них можна вказати Сонячний візок – мініатюрне скульптурне зображення візка, датоване XVIII-XVII ст. до зв. е., виявлене на північно-західному березі Датського острова Зеландія у 1902 році. Крім чотириколісного візка, до скульптурної групи входять зображення Сонця у вигляді 25-сантиметрового бронзового диска, позолоченого з правого боку, і кобила, що везе його, також відлита з бронзи. Позолота нанесена лише на один бік сонячного диска: мабуть, давні вважали, що цією стороною Сонце звернене до Землі під час руху воза вдень, а протилежною, непозолоченою стороною – під час зворотної подорожі в нічний час доби (див. рис. 8). Сюди можна віднести широке розповсюдження у Європі цих часів сонячного хреста у вигляді амулетів та інших предметів (дуже часто – із золота), зокрема, біжутерії, як, наприклад, показано на рис. 9. Їх можна інтерпретувати як колеса сонячного візка, а також як зображення самого Сонця, де чотири точки на ободі є «особливими днями року» – зимовим та літнім сонцестоянням та днями осіннього та весняного рівнодення. Правда, цих точок у деяких випадках більше ніж чотири, може бути шість або дванадцять.

Золоті капелюхи, у кількості чотирьох штук, виявлені у різний час три у Німеччині (одна чл Швейцарії) та одна у Франції. Усі вони датовані другою половиною II-на початку I тис. до н.е. Вони є зовнішньою прикрасою головного убору з полями, що складався з органічного матеріалу і механічно зберігав свою форму за допомогою зовнішнього золотого покриття. Золоті капелюхи прикрашені символами у вигляді ліній та кіл по всій довжині (див. рис.10). Найвища з них заввишки 88 см, найнижча – 29,5 см. Після часткового дешифрування орнаменту конусоподібним капелюхам типу виявленого в Шифферштадті гіпотетично приписують нині, крім культових функцій, різноманітні функції, пов'язані з календарем. В даний час вважається, що подібні золоті капелюхи служили для релігійних і культових цілей і використовувалися жерцями культу Сонця, широко поширеного в Європі бронзового віку, проте не виключено, що вони могли використовуватися і для інших магічних цілей.

Рис. 8. Сонячний візок

Рис.9. Сонячний хрест

Рис. 10. Золоті капелюхи

Взагалі, існує ще багато артефактів, які також можна інтерпретувати у цьому ключі, але об'єм даної роботи не дозволяє це зробити.

Узагальнюючи весь археологічний матеріал Європейської культури неоліту і бронзового віку, що є на даний момент, ми можемо зробити висновок, що дійсно, на Європейському континенті з початку V до початку I тис. до н. е. була поширена космоцентрична культура, центральним елементом якої були Сонце та Місяць. Орієнтовані на ці небесні тіла (чи пов'язані із нею), предмети чи споруди коштували дорого, як у сенсі трудових витрат, і у сенсі попиту матеріал, з якого вони були виготовлені (золото). Всі предмети та об'єкти, пов'язані із Сонцем та Місяцем, носили суспільний характер, вони служили всьому суспільству, а не окремим людям, задовольняючи суспільні, а не особисті потреби. Можна припустити, що це було зумовлено тим, що сама описувана культура була сформована «екологічними мігрантами» з Малої Азії та витоків Тигра та Євфрату, хоча навряд чи в суспільній свідомості була збережена пам'ять про їхню історичну прабатьківщину та причини, що змусили її покинути. Але важливішим було те, що аграрний спосіб життя мешканців Європи вказаного часу змушував їх, як уже було зазначено вище, відчувати залежність

способу життя від сезонних, різко виражених кліматичних змін, які, своєю чергою, визначалися річним рухом Сонця. Це змушувало їх ретельно стежити за цим рухом та фіксувати його у формі календаря. Спостереження за рухом Місяця мали допоміжний характер, а розбіжність Сонячного річного періоду з періодом руху Місяця змушували жителів Європи ретельніше спостерігати і фіксувати закономірності місячного руху. Проф. Джордж Вуд у роботі «Сонце, Місяць і стародавнє каміння» [3] докладно і детально описує відомі в Європі до кінця 70-х років XX століття місячні обсерваторії, які існують у комплексі зі спорудами, на яких велось спостереження Сонця (зокрема, вищезгаданий Стоухендж), і існуючими самостійно. Практичні результати всіх спостережень фіксувалися в календарях. Імовірно, в силу широкої територіальної поширеності аграрної культури в Європі і досить тривалого часу, її існування (близько чотирьох тисячоліть) самі конкретні форми культури, конкретні форми культів і календарі були різноманітні, оскільки поєднувати річний сонячний цикл з місячними циклами можна різними способами. Це є практичний аспект мотивації давніх мешканців Європи до «астрономічної» діяльності.

Висновки. Щодо світоглядних уявлень, як усієї повноти знань про Всесвіт і навколишній світ людини в цілому, без писемності у цих народів стверджувати, щось певне неможливо. Очевидно, що представники цієї культури мали певні знання про спостережуване ними нічне небо, і рух Сонця і Місяця. Вони використовували ці знання для створення вищеописаних матеріальних об'єктів упродовж чотирьох тисяч років. Що вони знали саме – ми можемо лише припускати, аналізуючи самі ці об'єкти. Ще складніше припустити, як пояснювали ці знання. Безумовно, що це пояснення мало міфологічний характер, однак відтворити конкретний зміст цих міфів неможливо. Звичайно, ми можемо аналізувати міфи, в яких тією чи іншою мірою пояснюється спостерігається картина світу, в тому числі і щодо Всесвіту, однак через їхній ментальний характер, ми не можемо ці міфи, на відміну від матеріальних артефактів, достовірно прив'язати до обставин місця та часу. І з цього погляду, вони не є цілком надійним матеріалом для реконструкції пояснюючих поглядів європейців епохи неоліту та бронзи. З погляду матеріальних артефактів можна говорити про те, що культ Неба, насамперед, Сонця і Місяця були пов'язані з найдавнішою проблемою духовного світу людини – людської смерті та безсмертя, проблемою витоку людського життя і пов'язаний з ним культ родючості, і були покликані якось вирішити її. Це рішення навряд чи мало антропоморфний характер, Небо не являло собою вмістище антропоморфних богів або людських душ (на Сонячному візку немає візника, немає артефактів, на яких би зірки групувалися в антропоморфні сузір'я). Імовірно, давні жителі Європи поклонялися Сонцю та Місяцю як абстрактним явищам природи, відбиваючи їх у своїй свідомості та у своїй релігії буквально такими, якими дано нам у нашому повсякденному сприйнятті.

Проблема смерті і безсмертя вирішувалася у разі як поєднання людини з природою та її основними силами. Проблема життя тією чи іншою мірою так само ув'язувалася із Сонцем, яке давало тепло і світло, необхідні для рослин, тварин і для людини, а отже, давало і життя. «Вмирання» Сонця, яке можна розуміти як скорочення тривалості дня та те, що його кульмінація кожен день відбувається все нижче та нижче до горизонту, що дає все менш та менш тепла та світла, вже наочно відбувається восени з дня осіннього рівнодення, та мінімальна тривалість дня та мінімальна кульмінація приходиться на день зимового сонцестояння, є певним рухом у «світ померлих», «світ смерті». Вірогідно, сам день зимового сонцестояння був певною «точкою зустрічі» життя та смерті, після якої Сонце, а значить і весь світ повертався і починав рухатись до життя, тобто до тепла, світла, приплоду домашніх тварин та наступного врожаю.

Відносно причин того, що світоглядні уявлення цієї культури не були антропоморфні, також можна висунути певне припущення. Наразі нам відомо, що антропоморфні уявлення про Всесвіт притаманні культурам, у яких сезонні зміни клімату невеликі. Це такі культури як культура стародавнього Єгипту, стародавньої Месопотамії, стародавньої Індії, та античної Греції (ця культура у цьому питанні – особлива, вона відчувала значний вплив культури стародавньої Месопотамії, згідно досліджень різних вчених, з 48 класичних сузір'їв (з каталогу «Альмагест» Птолемея), відомих грекам, від 15 до 34 (згідно різних дослідників) були запозичені зі сходу. [4]). Літо у цих культурах (за винятком Греції) тривало майже цілий рік, тобто цілий рік було тепло та світло, що дозволяло землеробам збирати не один, а два, а іноді і більше врожаїв на рік, в залежності від вегетативного періоду рослин, які культивувалися. Тобто, у цих культурах природний, а отже й суспільний цикл, як і взагалі людське буття залежали, більшою мірою не від природних сил, перш за все Сонця, а від зусиль самих людей, та їх організаційних здібностей. Ці здібності виходили на перший план, і у цьому сенсі від тих часів і до сьогодення люди не є рівними, у кого то їх більше, у кого менше. Ці здібності проектувалися на Всесвіт та відображалися на Небі. Боги та Герої, які існують на Небі, – це лідери, особистості з якостями, цінними для суспільства, які здатні організовувати людей, щоб змінити їх життя на краще. Так виникає уявлення про антропоморфний Всесвіт.

Цілком ймовірно, що нові археологічні відкриття та нові дослідження вже наявних артефактів, та відкриття нових додаватимуть нам більше інформації про цю культуру. Цей процес триває, як приклад можна привести дослідження того ж Стоухенджу. Згідно певним даним, є гіпотеза про те, що масове відвідування Стоухенджу відбувалось тільки взимку, у грудні, або січні, десь близько дня зимового сонцестояння [5]. Якщо це так, це є аргументом на підтримку гіпотези, про те, що основою світогляду культури європейського неоліту та бронзи були уявлення не тільки про сонцезцентричне буття, але дуже важливу роль гралі

увянення про «вмирання» та «народження» Сонця у зимовому сонцестоянні і зв'язку цих процесів з «вмиранням» та «народженням» світу, а значить, з життям та смертю самої людини.

У цілому ж, ця культура, проіснувавши близько чотирьох тисяч років, і залишивши після себе дивовижні пам'ятки архітектури і не менш дивовижні артефакти, може вважатися «тупиковою», принаймні щодо отримання знань про Всесвіт і методології здобуття цих знань. У відсутності писемності в цій культурі вона не змогла зберегти їх і передати наступним епохам. Вона перестала «функціонувати» (тобто її «астрономічні» споруди перестали виконувати свої функції) найпізніше на початку I тис. до н. Чому так відбулось, і саме у цей час – однозначно сказати важко. Можна лише робити спроби висувати гіпотези що до цього. Однією з них може бути гіпотеза про наступне. Серед прихильників світ-системного (детальніше дивись, наприклад [6]) підходу існує точка зору про те, що перша в історії світ-система, тобто система глобального економічного обміну виникає ще в часи бронзового віку [7]. Безумовно, культура про яку йдеться мова, у цю систему була інтегрована дуже слабо, і можна сказати, опосередковано, тобто, її можна розглядати як далеку периферію, тоді як центром було «розширене» східне Середземномор'я, але ж принципи глобального обміну (тобто, обміну на дуже великі відстані) були притаманні і їй. Принаймні, небесний диск з Небри, про який йшлося вище, має у своєму складі золото та олово, які були здобуті у Корнуоллі (Південно-Західна Англія), а також у Карпатах [8], [9]. Нагадаємо, що Корнуолл був одним із центрів постачання металів у бронзовому віці у центр цієї системи – східне Середземномор'я [10].

Криза цієї світ-системи, яка відбулася наприкінці II тисячоліття до н. е., виявилася для неї фатальною, світ-система, як єдине ціле перестала функціонувати достатньо швидко, десь років за 50 – 100. Існує багато версій того, що виявилось причиною цієї кризи, але в основі всіх їх є припущення про негативну зміну клімату та зменшення виробництва сільського господарства, перш за все, у центрі цієї системи – стародавньому Єгипті та стародавній Месопотамії [11]. Можливо, ці кліматичні зміни менш торкалися Європи, але розвал цієї системи мав поступовий вплив на Європейську культуру бронзового віку. Погіршувались економічні умови, зменшувались матеріальні ресурси, і суспільство поступово втрачало можливості обслуговувати великі астрономічні споруди та будувати нові. А за відсутності цієї можливості зникав і сам культ Сонця, світогляд суспільства поступово трансформувалася, пристосуючись до світу, що змінювався.

Список літератури

1. Gerald S. (1966). *Hawkinns In Collaboration with John B. White. Stonehenge decoded.* London : Souvenir Press. 240 p.
2. Gerald S. (1965). *Hawkinns In Collaboration with John B. White, Stonehenge Decoded.* London : Doubleday. 202 p.

3. John Edwin. (1980). *Wood Sun, and Moon and Standing Stones.* Oxford : Oxford University Press. 217 p.

4. The Mul. *Apin Tablets.* Retrieved from <https://www.oocities.org/astrologymulapin/index.htm>

5. Clover Charles (21 June 2005). Stonehenge druids "mark wrong solstice". *The Daily Telegraph.* London. Retrieved from <https://www.telegraph.co.uk/news/uknews/1492482/Stonehenge-druids-mark-wrong-solstice.html>

6. Тарароєв Я.В. (2022). Світ-система, «метаекономіка обміну» та технології. *Філософія в сучасному світі : Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції*, 18–19 листопада 2022 р. Ред. кол. Я.В. Тарароєв, А.В. Кіпенський, О.О. Дольська [та ін.]. Харків. 225 с., С. 16-20.

7. Andre Gunder Frank, Barry Gills, Barry K. (1993). *Gills The World System: Five Hundred Years or Five Thousand?* London and New York : Psychology Press. 320 p.

8. Ehser A., Borg G., Pernicka E. (2011). Provenance of the gold of the Early Bronze Age Nebra Sky Disk, central Germany: geochemical characterization of natural gold from Cornwall. *European Journal of Mineralogy.* Vol. 23, № 6. P. 895-910.

9. Hausteин M., Gillis C., Pernicka E. (2010). Tin isotopy: a new method for solving old questions. *Archaeometry.* Vol. 52. P. 816-832.

10. Amy Woodyatt Ancient tin found in Israel has unexpected Cornish links. Retrieved from <https://edition.cnn.com/2019/09/19/uk/cornwall-tin-israel-intl-scli-gbr/index.html?fbclid=IwAR0Na4KitYIR9FFtmqj-NdH7MtXt6GGk1-xBHFAvrUmZgFnReRKiDrD7vsM>

11. Kaniewski D., Van Campo E., Guiot J., Le Burel S., Otto Th., Baeteman C. (2013). Environmental Roots of the Late Bronze Age Crisis. *PLoS One.* Vol. 8, № 8 (14 August). Retrieved from <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0071004>

References (transliterated)

1. Gerald S. (1966). *Hawkinns In Collaboration with John B. White. Stonehenge decoded.* London : Souvenir Press. 240 p.

2. Gerald S. (1965). *Hawkinns In Collaboration with John B. White, Stonehenge Decoded.* London : Doubleday. 202 p.

3. John Edwin. (1980). *Wood Sun, and Moon and Standing Stones.* Oxford : Oxford University Press. 217 p.

4. The Mul. *Apin Tablets.* Retrieved from <https://www.oocities.org/astrologymulapin/index.htm>

5. Clover Charles (21 June 2005). Stonehenge druids "mark wrong solstice". *The Daily Telegraph.* London. Retrieved from <https://www.telegraph.co.uk/news/uknews/1492482/Stonehenge-druids-mark-wrong-solstice.html>

6. Tararoev Ya.V. (2022). Svit-systema, «metaekonomika obminu» ta tekhnolohii. *Filosofia v suchasnomu sviti : Materialy III Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii*, 18–19 lystopada 2022 r. Red. kol. Ya.V. Tararoev, A.V. Kipenskyi, O.O. Dolska [ta in.]. Kharkiv. 225 s., S. 16-20.

7. Andre Gunder Frank, Barry Gills, Barry K. (1993). *Gills The World System: Five Hundred Years or Five Thousand?* London and New York : Psychology Press. 320 p.

8. Ehser A., Borg G., Pernicka E. (2011). Provenance of the gold of the Early Bronze Age Nebra Sky Disk, central Germany: geochemical characterization of natural gold from Cornwall. *European Journal of Mineralogy.* Vol. 23, № 6. P. 895-910.

9. Hausteин M., Gillis C., Pernicka E. (2010). Tin isotopy: a new method for solving old questions. *Archaeometry.* Vol. 52. P. 816-832.

10. Amy Woodyatt Ancient tin found in Israel has unexpected Cornish links. Retrieved from <https://edition.cnn.com/2019/09/19/uk/cornwall-tin-israel-intl-scli-gbr/index.html?fbclid=IwAR0Na4KitYIR9FFtmqj-NdH7MtXt6GGk1-xBHFAvrUmZgFnReRKiDrD7vsM>

scli-gbr/index.html?fbclid=IwAR0Na4KitYIR9FFtmqj-NdH7MtXt6GGk1-xBHFAvrUmZgFnReRKiDrD7vsM

Retrieved from <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0071004>

11. Kaniewski D., Van Campo E., Guiot J., Le Burel S., Otto Th., Baeteman C. (2013). Environmental Roots of the Late Bronze Age Crisis. PLoS One. Vol. 8, № 8 (14 August).

Надійшла (received) 10.11.2022

Відомості про авторів / About the Authors

Тараров Яків Володимирович (Tararoev Jakov) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0734-0804>

УДК 355.01:001.18:504

doi: 10.20998/2227-6890.2022.2.03

Н.Б. ГОДЗЬ

КОНЦЕПТ ВІЙНИ В КОНТЕКСТІ РОЗГЛЯДУ ПИТАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ФУТУРОЛОГІЇ ТА ЗАДАЧІ ВІДНОВЛЕННЯ ТА ВІДБУДОВИ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

Актуальність статті полягає у необхідності планування різних моделей варіантів виходу країни зі стану воєнної кризи та післявоєнної розрухи. Футурологічні дослідження дозволяють поєднати знання минулого, знання інших країн та епох з можливостями прогнозування та передбачення. Економіка, питання збереження довкілля, рівня освіти та виробництва поряд з питаннями демографії та здоров'я населення та низка інших завдань вибудовують фундамент дій у державі вже зараз. Питання освітняського простору міцно поєднані з питаннями розуміння етапності та першочерговості майбутніх кроків. Надважливим постають мотиваційні завдання й питання психологічного стану населення та відповідна філософська рефлексія з цього приводу.

Ключові слова: футурологія, екологія, екологічна футурологія, прогностика, ідеологія, стандарти життя, стандарти освіти.

N.B. GODS

THE CONCEPT OF WAR IN THE CONTEXT OF CONSIDERING THE ISSUE OF ENVIRONMENTAL FUTUROLOGY AND THE PROBLEM OF INSTAURATION AND RECONSTRUCTION: A PHILOSOPHICAL ASPECT

The relevance of the article arises from the need to plan various options for the country's exit from the state of war crisis and post-war devastation. Futurological research allows you to combine knowledge of the past, knowledge of other countries and eras with the possibility of forecasting and prediction. The economy, the issue of environmental protection, the level of education and production, along with issues of demography and population health, and a number of other tasks are building the foundation of actions in the state already now. The issues of the educational space are strongly connected with the issues of understanding the phasing and priority of future steps. Motivational tasks and the issue of the psychological state of the population and the corresponding philosophical reflection on this matter become paramount.

Key words: futurology, ecology, ecological futurology. prognosis, ideology, standards of life, standards of education.

Постановка проблеми. Війна як будь-який феномен культури є частиною культурно-історичного життя людей протягом усього їх існування. Щось в її стандартах залишається незмінним, і це полегшує аналіз війн як певного феномену з низкою стандартних питань до розгляду, щось має ознаки певної епохи (частіше за все це певна модернізація зброї, рівень негативного впливу наслідків бойових дій на населення, структуру ураження інфраструктури країн, довкілля, тощо) має риси певної зміни. Слід враховувати також, що є низка факторів та ситуацій, які або зникають з площини воєнних дій як феномен, або відповідним чином кардинально змінюються чи ще цікавіше – є наслідками зміни технологій та епох і відповідно спричиняють зміни і створюють нове «обличчя» війни. Ті явища та концепти, які при загальному розгляді феномену війни виходячи з філософських

позицій залишаються незмінним (саме це, до речі є важливим задля ідеологічного, патріотичного, педагогічного виховання населення) мають право на новий аналіз філософами, науковцями, представниками практичних дисциплін. Не менш, а може й більш важливим та нагальним є аналіз питань та феноменів, який дотичний насамперед до механізмів війни та військового мистецтва та буття, які з'явилися уперше, бо це саме ті чинники, які найбільш трагічні, оскільки знання про них, а, відповідно і захисту од впливу цих феноменів не існує для соціумів та їх представників, які залучених до військового конфлікту. І фаза війни, і фаза повоєння досить щільно між собою пов'язані, тому розглядати їх можливо й поряд.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження військових конфліктів та їх наслідків, насамперед екологічних проведено у працях